

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477) “1648-1652”

B.C. Степанков

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1648–1652 рр. В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті робиться спроба з’ясувати сутність основних проблем Селянської війни 1648–1652 рр., що стала складовою Української національної революції XVII ст.

Ключові слова: Селянська війна, повстання, форми боротьби, поспільство.

В українській історіографії впродовж останнього десятиріччя явно несправедливо згас інтерес до вивчення соціальних аспектів в Національної революції (відрадний виняток становить ґрунтовне монографічне дослідження О. Ярошинського, присвячене аналізу розгортання подій у Волині в середині XVII ст.¹), внаслідок чого у відтворюваній панорамі розвитку, кризи й поразки революції не лише проглядаються ознаки схематичності, але інколи спостерігаються й певні спотворення ролі у ній соціальної боротьби селянства, що зводиться до дій виключно руйнівного (деструктивного) характеру². Залишається не до кінця розв’язаною проблема її типології. У свій час М. Грушевський назвав соціальні змагання селян 1648 р. “селянською жакерією”³, ставлячи таким чином її у ряд з відомими Селянськими війнами Європи. М. Рубінштейн і Т. Скубицький, ігноруючи національно-визвольну спрямованість боротьби у середині XVII ст., трактували її Селянською війною⁴. М. Петровський у відомій монографії про Визвольну війну вважав, що антифеодальна боротьба влітку 1648 р. носила “типові форми селянської війни”⁵. У 50–80-х рр. ХХ ст. ряд дослідників (О. Козаченко, В. Легкий, В. Смолій, В. Степанков, Ф. Шевченко) схилялися до думки, що в окремих етапах Визвольної війни точилася Селянська війна⁶. В історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. В. Смолій та В. Степанков трактували її невід’ємною складовою перебігу революції 1648 – першої половини 1652 рр. й намагалися вияснити хронологічні межі, вплив на внутрішню політику уряду Б. Хмельницького, соціальні

но-економічні наслідки тощо⁷. Н.Яковенко показала Селянську війну як потужний спалах ненависті, різні, терору й антисемітизму⁸.

Попри наявні творчі здобутки науковців у висвітленні даної проблеми, все ж продовжує залишатися чимало дискусійного, нез'ясованого. У цій статті робиться спроба виокремити події Селянської війни в окрему наукову проблему й пунктирно окреслити розв'язання принципово важливих питань її періодизації, особливостей розгортання, політичних, економічних і соціокультурних наслідків. Зрозуміло, що висловлені автором міркування й висновки не носять характеру доконечної істини й багато в чому можуть бути оспорені колегами у науковій дискусії.

Перемоги українського війська на Жовтих Водах й під Корсунем у травні 1648 р. зумовили масове повстання селян і міщан у південному регіоні Київського воєводства, яке, окрім національно-визвольного й конфесійного характеру, носило соціальну спрямованість. За даними джерел, “все хлопство в Україні рушило до бунту” й “кожен хлоп або вбив, або вигнав в одній сукні з душою і з дітьми, свого пана”⁹. Брацлавський воєвода Адам Кисіль відразу ж помітив, що “чернь” “піддає вогню й мечу одний лише шляхетський стан”, й в Україні спалахнула “жахлива селянська війна”¹⁰. Впродовж червня-липня у вир боротьби уже втягнулося населення більшої частини території України. Вона переросла у Селянську війну, про що промовляли наступні явища та процеси:

- повстання селян і міщан охопило Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське, південне Волинського воєводства. “Повстала вся Україна, ллється шляхетська кров, – констатував в одному з листів литовський підстолій, – хлопства незлічена тьма вже майже все Брацлавське воєводство знесла”¹¹. При цьому, воно мало динамічну тенденцію до швидкого поширення на решту українських земель. За свідченням князя Яреми Вишневецького, “хлопство, не бачачи в очі, а (спостерігаючи) з очей собі йдучих війська наші, кругом повстало”, тому впали воєводства Брацлавське, Київське, Чернігівське, Волинське, Подільське”¹²;
- масова участь селян і міщан (сотні тисяч) у боротьбі проти соціального утиску, існуючої моделі феодальних відносин. Брацлавський хорунжий Ян Дзик у середині серпня сповіщав: “Немає нічого такого (із новин – В.С.), окрім невгамового хлопського шаленства, яке не лише не втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні й не менше у Поділлі збунтувалося”¹³. На переконання А.Кисіля, “все хлопство втягнулося в цю війну і або нам доведеться витяти хлопів і вчинити спустошення, або хлопи, нехай береже Бог, нас вистріляють”¹⁴;
- вражаюча різноманітність форм боротьби: від самих пасивних до самих активних (непослух, відмова виконувати повинності й виплачував-

ти податки, втечі, напади на шляхту, католицьке й уніатське духовенство, євреїв, орендарів, католицькі храми, урядовців, погроми маєтків, захоплення майна й землі, бої з противником тощо);

- формування власних військових підрозділів (сотень, полків) та з'єднань (військо наказного гетьмана Максима Кривоноса);

- виразно окреслене прагнення ліквідувати фільварково-панщинну систему господарства й панування шляхти, звільнитися від феодальної залежності, здобути особисту свободу, право власності на землю і сільськогосподарські угіддя. Селяни й мешканці містечок намагалися “вигубити шляхетський стан” й сподівалися, що в майбутньому “панів не буде”¹⁵. Як занотував у своєму рукописі казимирівський райця Марцин Голінський, “хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло”¹⁶. І не випадково, бо власне “козацькі інституції стали головним механізмом соціальної мобільності. На відміну від шляхти – соціально “закритої” верстви, козацтво було “відкритою” соціальною групою. Масове покозачення селянства та розмах руху за скасування кріпацтва розбурхали народний загал”¹⁷. Як цілком слушно зауважував В.Смолій, козацький ідеал приваблював до себе селянство, бо у “свідомості безпосереднього виробника з’явилася і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов’язків перед паном і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї”¹⁸,

- тісне поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною й релігійною, що надавало їй особливо затяготого характеру й робило складовою революції;

- антиурядова й антидержавна спрямованість дій повсталого поспільства, котре намагалося ліквідувати існуючі владні структури, замінивши їх власними, часто створюваними за козацьким зразком. Знищуючи “ляхів”, воно прагнуло звільнити від них “Руську землю” й домогтися “відокремлення Русі від Корони”¹⁹.

У своєму розвитку Селянська війна пройшла кілька періодів:

Перший період – березень-липень 1648 р. – характеризувався переростанням селянського руху у власне Селянську війну. Важко переоцінити роль у цьому процесі дій розісланих гетьманом козацьких підрозділів. За визнанням шляхтича Владислава Халецького, не “тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут (Сіверщині – В.С.) скрізь закликають добровольців (на війну), посилають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях що хлоп, що козак; кожного треба боятися, кожен їм

дає знати”²⁰. У боротьбу втягувалися різні прошарки сільського населення, котрі масово покозачувалися. “Народ посполитій на Україні, – констатував Самовидаць, – послушавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко ті е, котрі козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал”²¹.

Другий період – серпень-листопад 1648 р. – охоплює кульмінацію Селянської війни. У її вир втягнулося поспільство й усіх західноукраїнських земель, яке також масово показачувалося й вело боротьбу у різноманітних формах. Саме надзвичайно активна участь селян і міщан у Селянській війні відіграла вирішальну роль у переможному поступі революції по усіх етноукраїнських землях, зумовила крах польського панування (за винятком кількох міст), ліквідацію існуючої системи феодальних відносин і створила сприятливі умови для їх виокремлення зі складу Речі Посполитої у самостійну державу.

Третій період – грудень 1648 – серпень 1649 рр. – відзначався відчайдушною боротьбою населення за збереження соціально-економічних завоювань, яка на теренах Белзького, Руського, західніше р. Горинь Волинського й Кам’янецького повіту Подільського воєводства завершилася поразкою й тут розпочалася реставрація дореволюційних порядків. У козацькій Україні (територія Брацковського, Київського, Чернігівського, східніше р. Горинь Волинського й Летичівського повіту Подільського воєводства) селяни й міщани зберегли їх й змустили зважати на них органи влади Української держави, що інтенсивно формувалася.

Четвертий період – вересень 1649 – червень 1652 рр. – ознаменувався двома діаметрально-протилежними процесами: остаточною поразкою спротиву поспільства у західноукраїнських землях та перемогою його соціальної боротьби у Гетьманщині (козацькій Україні). Адже після здобутої перемоги під Батогом 2 червня 1652 р. уряд Б.Хмельницького де-факто визнав основні соціально-економічні завоювання селян і міщан, які, однаке, не знайшли закріплення у відповідних юридичних актах, що продовжувало зберігати правове поле функціонування феодального законодавства. Це створювало сприятливі умови для поновлення у майбутньому діреволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Отже, Селянська війна тривала з березня 1648 р. по червень 1652 р. Вона мала наступні особливості:

- спалахнула в умовах розвитку Національної революції, а відтак органічно поєднувалася з національно-визвольною й конфесійною боротьбою й стала важливою складовою революції. А.Кисіль весною 1649 р. підкреслював, що “що не має надії на мир, бо всі ті, котрі вже виламалися з підданства панам й отримали козацький титул, миру не хотуть, ба-

чачи у мірі своє повернення до підданства, а є їх у десять разів більше, ніж Війська Запорізького”²²;

- у період свого найвищого піднесення вона носила всеукраїнський характер;

- точилася у найрізноманітніших формах, які часто поєднувалися, накладалися й перепліталися між собою;

- ві стря боротьби спрямовувалося не тільки проти польських, католицьких чи уніатських феодалів, орендарів-єреїв і Польської держави як власника (королівщини), але й проти внутрішньої політики українського уряду, коли та проводилася на відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин;

- основним генератором соціальної активності поспільства виступала не утопічна мрія розбудови справедливого “царства Божого” на землі, а слугував цілком земний і реальний козацький ідеал й боротьба до здобуття козацького імунітету (особисто свобода, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, функціонування самоуправління) набрала всеукраїнського масштабу й реалізовувалася у поголовному покозаченні;

- успішне завершення Селянської війни на теренах Української держави (Гетьманщини) та її поразка на решті території України;

- мала чимало спільних рис із Селянськими війнами в інших європейських країнах та боротьбою селян Центральної і Західної Європи під час революцій XVI–XVIII ст.

Селянська війна мала наступні наслідки:

- зіграла вирішальну роль у докорінній зміні форм земельної власності у Гетьманщині. Було ліквідовано велику (магнатську), середню й, за незначним винятком, дрібну шляхетську власність на землю, власність католицької й уніатської церков, короля, шляхетське та єврейське орендне землеволодіння. На її місці постала земельна власність козаків, селян, міщан й Української держави;

- призвела до ліквідації феодального фільварково-панщинного господарства, що базувалося на кріпацтві й панщині та утвердження індивідуального селянського й козацького (protoфермерського) господарства. Його ефективність виявилася значно вищою за фільварок й господарство підневільного селянина на окупованих Польщею українських землях. На відміну від останніх, де господарство переживало глибокий занепад, а відтак панував голод, у Гетьманщині, дякуючи господарській активності селян і козаків, оброблялися старі й освоювалися нові орні землі й угіддя, внаслідок чого сповна задоволеннялися потреби населення у продуктах харчування, ціни на які відзначалися дешевизною. Син антіохійського патріарха Макарія Павло, проїжджаючи влітку у 1654 р.

терени Гетьманщини, занотував у щоденнику факти, коли селяни й козаки масово викорчувували “вночі і вдень” у лісах дерева, “випалювали ко-ріння, розорювали землю і робили замість нього (лісу – В.С.) посіви”. Його вражали численні сади, млини й ставки, велика кількість у господарствах домашньої худоби й птиці та неозорі поля посівів збіжжя “у ріст людини, подібні величезному морю за довжиною й шириноро”²³. Вже під час літнього наступу 1651 р. польського війська на Гетьманщину його учасники помітили вражаочу різницю в господарському становищі її та українських земель, що залишалися у складі Польщі. Коли жовніри 10 серпня увійшли у козацьку Україну, то “застали інший край: копи на полі густі, достаток всякого збіжжя й худоби на полях”. А в околицях містечка Ружина “досягнули начебто обітованої землі, повної збіжжя й пасік”²⁴. Власне сам великий гетьман Миколай Потоцький не міг надивуватися надзвичайній дешевизні тут продуктів харчування й напоїв²⁵;

- в уявленнях селян сформувала ідеал справедливого розв’язання питання отримання землі у формі займанщини, що стала дивовижним витвором соціокультурного обживання земель й утіль поспільством. Саме вона й зумовила грандіозний перерозподіл земельної власності й перетворила селянину у повноцінного господара;

- зумовила радикальні зміни соціальної структури суспільства, з якої було “видавлено” князів, магнатство й шляхту (за незначним винятком дрібної), католицьке й уніатське духовенство, євреїв-орендарів, польських урядовців, інонаціональний міський патриціат. “Вертикальна закритість” конфігурації станів, прошарків і груп виявилася зруйнованою й заміненою відносною “відкритістю”. Попри привileйованість становища козацтва, воно залишалося “відкритим” для вступу до його лав представників інших верств, прошарків і груп;

- кардинально змінило становище селянства, яке з феодально-залежного й закріпаченого стану перетворилося у верству дрібних особисто вільних землеробів, котрі володіли правом власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя та вступу до козацького стану;

- в свідомості селян сформувала погляд на себе як на вільних людей, рівноправних з козаками. У їхньому уявленні панам та шляхті не було місця у суспільному устрої, в якому вони хотіли жити. Ідеал особистої свободи стає альфою й омегою їх соціальної поведінки;

- слугувала надзвичайно потужним чинником розгортання національної революції, надаючи їй виразно окреслену соціальну спрямованість й посилюючи радикалізм форм боротьби;

- вчинила істотний вплив на становлення державних інституцій, особливо на місцевому рівні;

- відіграло вирішальну роль у зриві реставрації дореволюційної системи соціально-економічних відносин;
- деструктивні складові війни стали однією з важливих причин руйнування поселень, їх обезлюднення (особливо за межами козацької України);
- в уявленнях селянства вигтворений у Гетьманщині лад бачився справедливим суспільством і впродовж наступних десятиріч слугував знаменом спротиву поновленню феодальної системи, надію і вірою у можливість повернення світлих часів. Польський анонімний автор трактату “Думка певної особи”, описуючи настрої поспільства правобережної Гетьманщини у кінці 60-х рр. XVII ст., підкresлював, що існуючі соціальні відносини у ній продовжували приваблювати населення інших районів “Скаже хтось на це: “А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?” – зазначав він. – Відповідь: “Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: “Раз її нам, вважай, господар наш великий, Хмельницький, батько наш, так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів”. Отак в імені Хмельницького мають що надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду і до вечері”²⁶.

Примітки

1. Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К., 2005. – 460 с., 3 карти.
2. Детальніше див.: Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип.3. – С.369-414.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.3. – С.49.
4. Рубинштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов. – 1936. – №4. – С.35-46; Скубцикій Т. К вопросу о периодизации крестьянской войны 1647–1658 гг. на Украине // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – №1. – С.134-135; Его же. К истории крестьянской войны (1647–1658 гг.) // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – №4. – С.46-67.
5. Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – С.55-67.
6. Козаченко А.И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. – М., 1954. – С.127; Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959. – С.140; Смалий В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1985. – С.44; Степанков В. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип.15. – С.43-49; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.220, 235.

7. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.7. – С.90-147, 163-168; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999. – С.54-62; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С.26-129, 143-147; Його ж. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // УДЖ. – 1997. – №1. – С.6-7, 14-16; Його ж. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. Збірник статей. – К., 1998. – С.32-33, 38-40.
8. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.189-194.
9. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф.С. – Спр. Оссолінських №225/ІІ. – Арк.58; Michałowski J. Księga pamiątkowa. – Kraków, 1864. – S.35.
10. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т.ІІ. – С.28-29.
11. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр.1062. – Арк.270.
12. Там же. – Спр.2254. – Арк.137 зв.
13. Бібліотека музею Чортгурдських (Краків) (далі – БМЧ). ВР. – Спр.142. – Арк.643; Бібліотека національна (Варшава) (далі – БН). ВМФ. – №6713.
14. ЛНБ. ВР. – Ф.С. – Спр. Оссолінських №225/ІІ. – Арк.110.
15. БМЧ. ВР. – Спр.142. – Арк.543; Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т.IV. – Ч.3. – С.162, 519.
16. ЛНБ. ВР. – Ф.С. – Спр. Оссолінських №189/ІІ. – Арк.133.
17. Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоріма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.575-576.
18. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. істор. журнал. – 1991. – №5. – С.68.
19. Франко І. Хмельницьчина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1998. – Т.XXIII-XXIV. – С.18, 20; Michałowski J. Op.cit. – S.183.
20. Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – №2. – С.4-5.
21. Літопис Самовидця / Підгот. канд. філол. наук Я.І.Дзири. – К., 1971. – С.51.
22. БМЧ. ВР. – Спр.1657. – Арк.374; ВН. ВМФ. – №9163.

23. Аленский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Выпуск второй. – М., 1897. – С.15-17, 24, 28-32.
24. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.ІІ. – С.593-594; Grabowski A. Starożytnosci Historyczne Polski. – Kraków, 1840. – Т.І. – S.276-281.
25. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф.553. – Від.ІІ. – Кн.18. – Арк.158.
26. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.5.

Резюме

В статье сделана попытка исследовать главнейшие проблемы Крестьянской войны в Украине 1648–1652 гг., определить ее хронологические границы, основные этапы развития, особенности и социально-экономические последствия.

Ключевые слова: Крестьянская война, восстание, формы борьбы, поспольство.

Одержано 2 листопада 2005 р.

УДК 94 (477) “1648–1657”

O.A.Ioga

ПОЛІТИКА УРЯДУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ШЛЯХТИ: 1648–1657 рр.

В статті розглядається політика уряду Б.Хмельницького щодо шляхти протягом 1648–1657 років. Зокрема, прослідовуються зміни у ставленні гетьмана до шляхти та підкреслюється їх залежність від реальних вимог конкретної ситуації, в якій опинялась Україна в той чи інший період національно-визвольної боротьби.

Ключові слова: Б.Хмельницький, уряд, політика, універсали, шляхта, магнати.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомі здобутки у дослідженні різних аспектів Української революції XVII століття. Однак, ряд проблем, які мають важливе значення для більш глибокого осмислення її сутності, потребують подальшого вивчення. Однією із них є соціальна політика уряду Богдана Хмельницького. У вітчизняній історіографії було з'ясовано її окремі сторони. Так, В.Веселаго, В.Голобуцький, І.Крип'якевич, В.Смолій, В.Степанков, Ф.Шевченко зробили висновок про її гнучкість, яка запобігала крайньому загостренню соціальної